

POSLJEDNJE DIJETE U ŠUMI

Očuvanje naše djece od
poremećaja pomanjkanja prirode

Dopunjeno i prošireno izdanje

Richard Louv

OSTVARENJE d. o. o. 2015.

Naslov izvornika:

Last child in the woods: saving our children from nature-deficit disorder / Richard Louv.—
Updated and Expanded

First published in the United States under the title: LAST CHILD IN THE WOODS: Saving
Our Children from Nature-Deficit Disorder

Copyright © 2005, 2008 by Richard Louv

Copyright © za hrvatsko izdanje: Ostvarenje d.o.o.

Autor se zahvaljuje autorima i izdavačima za dozvolu citiranja iz sljedećih radova: "New Mexico," iz Phoenix: The Posthumous Papers of D. H. Lawrence, objavio Edward McDonald, copyright 1936 by Frieda Lawrence, copyright obnovljen 1964 od the estate of the late Frieda Lawrence Ravagli, s dozvolom Viking Penguin, odjelom Penguin Group (USA) Inc. "Kiss Nature Goodbye," od John Beardsley. "The Need for Nature: A Childhood Right," od Robin Moore. "Ecstatic Places," od Louise Chawla. "Views of Nature and Self-Discipline: Evidence from Inner City Children" i "Coping with ADD: The Surprising Connection to Green Play Settings," od Andrea Faber Taylor, Frances E. Kuo, i William C. Sullivan. The Rise of Theodore Roosevelt, od Edmund C. Morris, copyright Putnam, 1979. Autor se u svakom smislu potrudio dobiti dozvolu i za ostale citirane tekstove.

Published by arrangement with Algonquin Books of Chapel Hill, a division of Workman Publishing Company, Inc., New York

Prijevod: Davor Stančić, Milada Mirković

Lektura: Fikret Čačić, Martina Petrina

Dizajn omota: Ostvarenje d.o.o.

Front cover photo by Robert Holmgren/Getty Images. Author photo by Robert Burroughs

Obrada i prijelom: Ostvarenje d.o.o.

I. izdanje : siječanj 2015.

Nakladnik:

OSTVARENJE d.o.o.

D. Vukojevac 12, 44272 Lekenik

Tel/faks 044/732-246, 732-230

<http://www.izvorznanja.com>

ostvarenje@hi.htnet.hr

CIP zapis je dostupan u računalnome katalogu Nacionalne i sveučilišne knjižnice u Zagrebu pod brojem 000939057.

ISBN: 978-953-306-024-8

*Bilo jedno dijete koje se širilo svakoga dana,
te prvi predmet koji bi pogledalo, ono bi taj predmet postalo,
a taj bi predmet postao dio njega u taj prolazni dio dana
ili za mnogo godina ili za duge cikluse godišta.*

*Rani jorgovani postaje dio toga djeteta,
i trava i bijeli i crveni jutarnji cvijeci i bijele i crvene djeteline
i pjesma ptice fabe,
i ožujski jaganjci i krmačin blijedoružični nakot
i kobilino ždrijebe i kravino tele...*

- Walt Whitman

Više se volim igrati unutra, jer su ondje sve utičnice.

- učenik IV. razreda u San Diegu

ZAHVALE XI

UVOD 1

PRVI DIO: NOVI ODNOS DJECE I PRIRODE

1. Darovi prirode7
2. Treća granica15
3. Kriminalizacija igre u prirodi.....27

DRUGI DIO: ZAŠTO MLADIMA (I NAMA OSTALIMA) TREBA PRIRODA

4. Veranje na drvo zdravlja39
5. Život osjetila: Priroda nasuprot sveznajućem stanju uma ...55
6. „Osma inteligencija“71
7. Genijalnost djetinjstva: Kako priroda potiče kreativnost.....86
8. Poremećaj pomanjkanja prirode i zdravo okruženje.....99

TREĆI DIO: NAJBOLJE NAMJERE: ZAŠTO SE JOHNIE I JEANNIE VIŠE NE

IGRAJU VANI

9. Vrijeme i strah115
10. Povratak sindroma Bauka123
11. Ne znam mnogo o prirodoslovlju: obrazovanje kao
zapreka prirodi.....133
12. Odakle će doći budući skrbnici prirode?146

ČETVRTI DIO: DJETETOV POVRATAK PRIRODI

13. Ponijeti prirodu kući163
14. Inteligencija straha: Suočavanje s Baukom178
15. O kornjačama: Priroda kao učiteljica morala.....189

PETI DIO: ŠKOLSKA PLOČA U ŠUMI

16. Reforma škole u prirodi203
17. Oživljavanje kampova227

ŠESTI DIO: ZEMLJA ČUDESA: OTVARANJE ČETVORTE GRANICE

18. Svijetli trenutak suca Thatcher: Dekriminalizacija
igara u prirodi237
19. Gradovi su podivljali.....245

20. Gdje će biti divljina: Novi povratak prirodi.....	271
SEDMI DIO: ZAČUĐENOST	
21. Priroda kao duhovna potreba mladih	291
22. Vatra i vrenje: Formiranje pokreta	307
23. Dok još traje.....	315
BILJEŠKE 317	
PREPORUČENA LITERATURA 329	
KAZALO 333	
TERENSKI VODIČ ZA POSLJEDNJE DIJETE U ŠUMI 345	

KAO I VEĆINA KNJIGA, i ova je plod zajedničkih napora. Moja žena Kathy Frederick Louv, kao i sinovi Jason i Matthew, dali su mi logističku, emocionalnu i intelektualnu potporu; također su živjeli s mojim istraživanjima.

Izdavač Elisabeth Scharlatt i književni agent James Levine omogućili su izdavanje knjige. Elisabethin nježan a jasan pogled omogućio je produblivanje korijena i obrezivanje preraslih mladica. Rad s njom je bio užitak. Amy Gash iz izdavačke kuće Algonquin je također davala mudre i pravodobne savjete, a isto tako i Craig Popelars, Ina Stern, Brunson Hoole, Michael Taeckens, Aimee Bollenbach, Katherine Ward i ostali iz izdavačkog tima Algonquina. Težak urednički rad potpomogao je moj talentirani prijatelj i virtualni brat Dean Stahl. Neproccjenjivu uredničku podršku dobio sam od Johna Shorea, Lise Polikov i Cheryl Nicchittae te svojih urednika u časopisu *San Diego Union-Tribune*, uključujući Billa Osborna, Bernie Jones, Lorae Cicalo, Jane Clifford, Karin Winner i Petera Kayea. Za pravodobne provjere u realnom vremenu i prostoru zaslužni su: John Johns, David Boe, Larry Hinman, Karen Kerchelich, Rosemary Erickson, R. Larry Schimtt, Melissa Baldwin, Jackie Green, Jon Funabiki, Bill Stothers, Michael Stepper, Susan Bales, Michael Goldstein, Susan White, Bob Laurence, Jeannette De Wyze, Gary Shiebler, Anne Pearse Hocker, Peter Sebring, Janet Fout, Neal Peirce, LaVonne Misner, Melissa Moriarty, i posebno kao uzor, Michael Louv.

I dok se autor obično ne zahvaljuje ljudima koje je citirao u svojoj knjizi, točnost i poštovanje mi nalažu da se posebno zahvalim dvjema grupama: učiteljima, naročito Johnu Ricku, Bradyju Kelso, Timi Kafka, Davidu Wardu i Candy Vanderhoff, koji su potaknuli svoje učenike da iznesu neposredna razmišljanja; samim učenicima (imena nekih od njih ovdje su bila izmijenjena); i srčanoj skupini istraživača koji su posljednjih godina preorali ovo područje. Posebno sam zahvalan Louisi Chawla, koja ne samo da mi je iznijela svoja otkrića, već mi je i ukazala

na radove drugih istraživača. Ispričavam se onim istraživačima koje nisam citirao, ali čiji je rad svejedno od neprocjenjive vrijednosti.

Za dopunjeno i prošireno izdanje knjige zaslužne su Cheryl Charles i Alicia Senauer koje su iznijele novija istraživanja. Zahvalan sam i Martini LeBlanc, Amy Pertschuk, Marti Erickson, Johnu Parru, Stephenu Lellertu, Yusufu Burgessu, Chis Krueger, Mikeu Pertschuku, Kathy Baughman McLeod, Nancy Herron, Bobu Peartu i, ponovno, Cheryl Charles radi pokretanja Children&Nature Network koja nastavlja pronositi ideje ove knjige.

Konačno, želim se zahvaliti Elaine Brooks koja nije doživjela da pročita ovu knjigu, ali ju je pomogla nadahnuti, te mogu reći da govori s njezinih stranica.

Napomena ovom izdanju

Ovo izdanje knjige *Posljednje dijete u šumi* sadrži izvještaje i citate istraživanja koja su se pojavila nakon prvog izdanja 2005. godine. Ovo izdanje također odražava rastuću međunarodnu zabrinutost zbog po-manjkanja prirode u djece i odgovarajuće društvene pokrete koji su se pojavili u Sjedinjenim Američkim Državama, Kanadi i drugim zem-ljama. Uključen je i Terenski vodič posebno načinjen za ovo izdanje, te autorski Izvještaj napredovanja, Pitanja za razmatranje te prošireni odjeljak s preporučenom literaturom i 100 praktičnih aktivnosti koje mogu pomoći pokretanju promjena u školama, obiteljima i društvu, a bitne su za razvijanje zdravog djetinjstva.

Posljednje dijete u šumi

JEDNE VEČERI, DOK su moji sinovi još bili djeca, tada desetogodišnji Matthew me pogledao preko stola u restoranu i vrlo ozbiljno rekao: „Tata, kako to da je bilo zabavnije dok si ti bio klinac?“

Upitao sam ga što je time mislio.

„Pa ti uvijek pričaš o šumi i kućicama na drvetu i kako si jahao konja tamo uz močvaru.“

Prva mi je misao bila da sam mu išao na živce. Ustvari, pričao sam kako sam uzicom i komadićima jetra hvatao riječne rakove, a danas bi stvarno bilo teško sresti dijete koje zna za tako nešto. Poput mnogih roditelja bio sam sklon previše romantično pričati o vlastitom djetinjstvu i, bojim se, prečesto omalovažavati doživljaje igre i pustolovine svoje djece. Ali moj je sin bio ozbiljan; osjećao je da je propustio nešto važno.

Bio je u pravu. Amerikanci mojih godina, rođeni poslije Drugog svjetskog rata ili stariji, imali su priliku za slobodnu igru u prirodi koja u ovo doba dječice s mobitelima, SMS-ovima i video-igrama slični na staromodno pletivo.

U samo nekoliko desetljeća korjenito se promijenilo dječje razumijevanje i doživljavanje prirode. Obrnuo se polaritet odnosa. Današnja djeca su svjesna globalnih prijetnja okolišu – ali njihov fizički kontakt, njihova bliskost s prirodom slabi. To je upravo obrnuto od situacije u mom djetinjstvu.

Kao dijete nisam bio svjestan da je moja šuma ekološki povezana s drugim šumama. Nitko pedesetih godina nije pričao o kiselim kišama ili ozonskim rupama niti o globalnom zatopljenju. Ali poznao sam svoju šumu i svoja polja; poznao sam svaki zavijutak brzaca i svaku jarugu na utabanim zemljanim putovima. Čak sam i u snu tumarao po tim šumarcima. Današnji dječak vam vrlo vjerojatno može nešto ispričati o kišnim šumama Amazone – ali ne i o tome kad je zadnji put na-

samo lutao šumom ili ležao u polju slušajući vjetar i promatrajući kretanje oblaka.

Ova knjiga istražuje rastući procjep između mladih i svijeta prirode kao i implikacije te promjene na okruženje, na društvo, psihu i duhovnost. Također se koristi povećanjem istraživanja koja ukazuju na nužnost dodira s prirodom radi zdravog razvoja djeteta i odraslih.

I dok posebnu pozornost obraćam na djecu, također se fokusiram na ljude rođene u zadnja dva do tri desetljeća. Pomak u našem odnosu sa svijetom prirode je neobičan, čak i u okolini za koju bi čovjek pretpostavljao da je posvećena prirodi. Ne tako davno ljetni su kampovi bili mjesto gdje smo kampirali, hodali po šumi, učili o biljkama i životinjama ili pričali uz vatru o duhovima ili pumama. Vjerovali ili ne, današnji „ljetni kamp“ je kamp za mršavljenje ili je to računalni kamp. Za novu generaciju priroda je više apstrakcija nego stvarnost. Sve je češće priroda nešto što se promatra, konzumira, nosi – ali i zanemaruje. Nedavna televizijska reklama prikazuje vožnju u automobilu uz prekrasnu planinsku rijeku koja ostavlja bez daha – dok na stražnjim sjedalima dvoje djece gleda film na videu potpuno nesvjesna krajolika i vode s one strane prozora.

Prije stotinu godina povjesničar Frederick Jackson Turner objavio je kraj *američke granice* (engleski „American frontier“, op.prev.). Teza *granice* ili Turnerova teza je rasprava koju je potaknuo upravo Frederick Jackson Turner 1893. godine tvrdnjom da je američko iskustvo širenja granice, od prvobitnih kolonija na istoku prema zapadnoj obali kontinenta, ishodište osobitosti američkog karaktera poput sklonost ravnopravnosti, demokraciji, upornosti i inovativnosti. Njegova teza je bila predmet stalnih diskusija i rasprava. Danas prelazimo sličnu, i još važniju, crtu.

Naše društvo podučava mladež izbjegavanju izravnog doživljaja prirode. Ta se poduka daje u školama, obiteljima, čak i organizacijama posvećenima vanjskim aktivnostima, a usađena je i u zakonske i upravne strukture mnogih naših zajednica. Naše ustanove, uređenje gradskih i prigradskih naselja te kulturna stajališta nesvjesno povezuju prirodu s propašću i kažnjavanjem te istodobno lišavaju vanjski prostor

ideje užitka i osamljivanja. Dobronamjerni sustav javnog obrazovanja, kao i mediji i roditelji, učinkovito zastrašuju djecu protjerujući ih s livada i gajeva. U natjecateljskom okruženju višeg obrazovanja svjedoci smo umiranja povijesti prirode. Sve više praktičnih predmeta, kao što je zoologija, ustupaju pred više teorijskima i unosnijima, kao što su mikrobiologija i genetičko inženjerstvo. Brz napredak tehnologije briše crtu razdvajanja između ljudi, drugih životinja i strojeva. Postmoderna ideja da je stvarnost samo konstrukcija – da smo ono što isprogramiramo – sugerira neograničene ljudske mogućnosti; ali budući da mladež sve manje vremena provodi u prirodnom okruženju, njihova se osjetila sužavaju, fiziološki i psihološki, a to smanjuje bogatstvo ljudskog iskustva.

Upravo u trenutku prekida veza između mladih i svijeta prirode rastući broj istraživanja potvrđuje pozitivnu vezu između našeg mentalnog, fizičkog i duhovnog zdravlja te druženja s prirodom. Nekoliko tih istraživanja navodi da promišljeno izlaganje mladeži prirodi može čak biti učinkovit oblik terapije za poremećaje pomanjkanja pozornosti kao i druge bolesti. Kako je to jedan znanstvenik rekao, sada možemo tvrditi da djeci treba upravo dodir s prirodom jednako kao i dobra prehrana i dovoljno sna.

Smanjivanje tog pomanjkanja – zacjeljivanje te prekinute veze između mladih i prirode – u našem je osobnom interesu, ne samo zato što to zahtijeva estetika ili pravičnost, već i stoga što o tome ovisi naše mentalno, fizičko i duhovno zdravlje. Zdravlje zemlje je također na kocki. Odnos mladih s prirodom, način na koji podižu vlastitu djecu, oblikovat će uređenje i stanje naših gradova i domova – ukupnosti svakodnevnog života. Stranice koje slijede istražuju jedan alternativni put k budućnosti, uključujući neke od najinovativnijih školskih programa temeljenih na zaštiti okoliša, na obnavljanju i redizajniranju gradskog okoliša – što jedan teoretičar naziva novim „zoopolisom“. Uključujući također i bavljenje izazovima s kojima se suočavaju grupe za očuvanje okoliša te kako vjerske organizacije mogu pomoći povratku prirodi kao činu duhovnog razvoja djece. Na ovim stranicama govore roditelji, djeca, bake i djedovi, učitelji, znanstvenici, vjerski vođe, borci za za-

štitu okoliša i istraživači iz svih dijelova zemlje. Oni priznaju preobrazbu koja se događa. Neki od njih nam oslikavaju drukčiju budućnost u kojoj su djeca i priroda ponovno sjedinjeni – a prirodni se svijet više cijeni i štiti.

Tijekom istraživanja za knjigu bio sam ohrabren otkrićem da su mnogi ljudi koji su sada u dobi polaska na studij – ti koji pripadaju prvoj generaciji koja je odrasla u uglavnom denaturaliziranom okolišu: okusili dovoljno prirode da bi intuitivno razumjeli što su propustili. Ta čežnja je izvor snage. Ti mladi ljudi se odupiru naglom kretanju od stvarnoga k virtualnom, od planina k Matrixu. Oni ne žele biti posljednja djeca u šumi.

Moji sinovi možda tek trebaju doživjeti ono što je pisac Bill McKibben (William Ernest "Bill" McKibben rođen 1960. američki je borac za zaštitu okoliša, pisac i novinar koji je često pisao o utjecaju globalnog zatopljenja. *The End of Nature* (Kraj prirode) je njegova prva knjiga. op. prev.) nazvao „kraj prirode“, konačni tužni svijet iz kojeg se ne može pobjeći. Ali postoji i druga mogućnost: ne kraj prirode, već ponovno rođenje začuđenosti i, čak, radosti. Jacksonova osmrtnica *američke granice* samo je djelomice bila točna: jedna *granica* je nestala, ali za njom ide druga u kojoj Amerikanci romantiziraju, iskorištavaju, štite i razaraju prirodu. Sada upravo ta *granica* – koja je postojala na obiteljskom imanju, šumama na kraju puta, nacionalnim parkovima i u našim srcima – nestaje ili se mijenja do neprepoznatljivosti.

Ali, kao i nekoć, jedan odnos s prirodom može se razviti u drugi. Ovo je knjiga o kraju tog prijašnjeg vremena, ali također govori o novoj *granici* – boljem načinu suživota s prirodom.

NOVI ODNOS DJECE I PRIRODE

*Ovdje imamo svoju golemu, divlju, gromoglasnu majku
Prirodu koja je posvuda oko nas u tolikoj ljepoti
i s tolikom ljubavi za nas, svoju djecu,
poput leoparda; a opet, tako smo rano odbijeni
od njezinih grudi i predani društvu, toj kulturi koja je isključivo
odnos čovjeka sa čovjekom.*

- Henry David Thoreau

1. Darovi prirode

Kad ugledam breze pognute ulijevo i udesno...pomislim da ih je neki dječak povio.

- Robert Frost

AKO SMO U MLADOSTI tumarali šumama topola u Nebraski ili uzgajali golubove na krovu u Queensu (gradska četvrt u New Yorku, op. prev.) ili pecali u rječicama Ozarka (središnji planinski dio SAD-a, op. prev.) ili osjetili nadimanje vala koji je putovao tisuće kilometara prije nego što je podignuo naš čamac, tada smo bili vezani za svijet prirode i to je tako ostalo do danas. Priroda nam godinama i dalje šapće – podiže nas, nosi.

Djeci priroda pristupa u mnoštvu oblika. Tek oteljeno tele, kućni ljubimac koji živi i umire, utabani puteljak kroz šumu, tvrđava izgrađena usred žarkih kopriva, močvara, misteriozna granica prazne poljane – kakav god oblik poprimila, djetetu predstavlja stariji, širi svijet odvojen od roditelja. Suprotno televiziji, priroda ne krade vrijeme, nego ga povećava. Priroda iscjeljuje dijete koje živi u rastrganoj obitelji ili najviše u susjedstvu. Ona je prazna ploča na kojoj dijete ucrtava i nanovo tumači fantazije svoje kulture. Priroda u djetetu potiče kreativnost, jer zahtijeva vizualizaciju i potpunu iskorištenost osjetila. Ako dobije priliku, dijete će metež svijeta donijeti u šumu, isprati ga u brzacu, preokrenuti ga da pogleda što ima na drugoj, neviđenoj strani tog meteža. Priroda također može dijete uplašiti, a taj strah ima svoju svrhu. U pri-

rodi dijete pronalazi slobodu, ulazi u svijet mašte i samoću: mjesto udaljeno od svijeta odraslih, odvojeni mir.

To su neke od praktičnih koristi prirode, ali se na dubljoj razini priroda daje djeci – radi sebe, a ne kao odraz kulture. Na toj razini nedokučiva priroda izaziva poniznost.

Kao što najistaknutiji pjesnik prirode Gary Snyder piše, pridajemo dva značenja riječi „priroda“, (engleski „nature“, op. prev.) koja dolazi od latinske riječi *natura* – rođenje, ustroj, značaj, tijek stvari – dok je korijen riječi *natura, nasci* – roditi se. U svom najširem tumačenju, priroda obuhvaća materijalni svijet i sve njegove predmete i pojave; po toj definiciji, neki stroj je isto dio prirode. Također je to i otrovni otpad. Drugo značenje je ono što zovemo „vani“ ili „na otvorenom“ (engleski „outdoor“ - također izvan kuće, na zraku, op. prev.). U tom smislu, stvari napravljene ljudskom rukom nisu dio prirode, već su odvojene od prirode. Na prvi pogled, središte New Yorka ne čini se prirodnim, ali ipak sadrži različite vrste skrivenih samo-organiziranih divljih mjesta, idući od organizama skrivenih u tlu Centralnog parka pa do sokolova koji kruže iznad Bronxa (gradska četvrt u New Yorku, op. prev.). Po tome se i grad povinuje najširim zakonima prirode; prirodan je (kao što je neki stroj dio prirode), ali i divlji u nekim svojim dijelovima.

Kada razmatramo djecu u prirodi, trebaju nam širi opisi, definicija šireg spektra – takva koja ne podrazumijeva da je *sve prirodno*, niti ograničava prirodu na netaknute prašume. Snydera očarava izraz pjesnika Johna Milтона koji kaže „divljina dražesti“. Miltonova uporaba riječi 'divljina' ocrtava vrlo stvarno stanje energije i bogatstva koje tako često nalazimo u divljim sustavima. „Divljina dražesti“ je poput milijarde mladih haringa ili skuša u oceanu, kubični kilometar krila (sićušni morski račići, op. prev.), sjeme trava divlje prerije... sva ta nevjerojatna plodnost sitnih životinja i biljaka koja hrani čitavu mrežu,“ objašnjava Snyder. „Ali s druge strane, divljina podrazumijeva kaos, eros, nepoznato, područje tabua, stanište i ekstatičnog i demonskog. U oba smisla je to mjesto arhetipske snage, pouke i izazova.“ Kada razmišljamo o djeci i darovima prirode, korisno nam je to treće bogatije razumijevanje

prirode. U svrhu ove knjige, kada se koristim riječju „priroda“ općenito, time mislim na prirodnu divljinu: raznovrsnost života, obilje – razbacane dijelove stroja iza kuće ili nedostupan planinski greben. Ponad svega, priroda se odražava u našoj sposobnosti za čuđenje. *Nasci*. Rođenje.

Iako se često vidimo odvojenima od prirode, ljudi su također dijelovi te divljine. Moje najranije sjećanje na korištenje svojih osjetila i osjećaj zapanjenosti odnosi se na hladno proljetno jutro u Independenceu (grad u američkoj državi Missouri, op. prev.). Bile su mi možda tri godine i sjedio sam na suhom polju iza oronule viktorijanske kuće moje bake. U blizini moj otac je radio na vrtu. Bacio je opušak – kako su u to vrijeme mnogi ljudi činili. Tada su još oni sa Srednjeg zapada po navici bacali smeće na zemlju ili prazne boce od piva ili limenke od sokova ili opuške kroz prozore automobila, a iskre su letjele na vjetru. Suha bi se trava zapalila. Točno se sjećam zvuka plamena i mirisa dima i top-tanja očevih nogu i stopala dok je brzo gazio i stupao po vatri da bi je uhvatio dok je odmicala poljem.

U tom bih istom polju hodao oko krušaka otpalih s voćke, stisnuo bih nos, pognuo se u struku i sa sigurne udaljenosti od te fermentirane gomile, pokusno njušio. Sjedio bih usred trulog voća, osjećajući i privlačnost i odbijanje. Vatra i fermentacija...

Provodio sam sate istražujući šumu i polja na rubu predgrađa. Bilo je tu Osage orange stabala (*Maclura pomifera*, drvo-mozak, op. prev.) trnovitih, odbojnih grana s kojih su padali ljepljivi, smrdljivi plodovi veći od loptica za tenis. Te je trebalo izbjegavati. Osage orange su ljudi tada sadili u redovima na rubovima polja radi zaštite usjeva od vjetra. Ali između njih bilo je stabala na koja smo se mogli uzverati, s tankim granama položenima poput prečki na ljestvama. Penjali bismo se po petnaest, dvadeset metara iznad zemlje visoko iznad vjetrobrana od Osage drveća i s te osmatračnice gledali na drevne, plavkaste grebene Missourija i krovove novih kuća u predgrađu koje se neprestano širilo.

Često sam se penjao sam. Ponekad, potpuno očaran, otišao bih duboko u šumu i zamišljao da sam Mowgli, dječak kojeg su odgojili vukovi, iz *Knjige o džungli* Rudyarda Kiplinga i svukao bih prije

uspinjanja veći dio svoje odjeće. Ako bih se dovoljno visoko uspeo, grane bi se istanjile do te mjere da kad bi zapuhalo, svijet bi se povijao gore i dolje i uokolo i opet naviše i postrance i naviše. Bilo je i jezivo i čudesno predavati se snazi vjetra. Osjetila su mi bila ispunjena osjećajima padanja, podizanja, okretanja; svuda oko mene lišće je lupkalo poput pucketanja prstiju, a vjetar bi nadirao s uzdasima i jecajima. Vjetar je također donosio mirise, a i samo je drveće zacijelo brže ispuštalo mirise pod naletima vjetra. Naposljetku bi ostao samo vjetar koji se kretao u svemu.

Sada kad su ti dani penjanja na drveće daleko iza mene, često pomišljam o trajnijoj vrijednosti tih ranih, slatko bezbrižnih dana. Počeo sam cijeniti te daleke vidike koje su mi omogućili vrhovi drveća. Šume su bile moj Ritalin (lijek koji se često prepisuje za hiperaktivnost i nedostatak pozornosti, op. prev.). Priroda me smirivala, sabirala, a uz to mi i pobuđivala osjete.

„Gdje su sve utičnice“

Mnogi moji vršnjaci odrasli su shvaćajući darove prirode zdravo za gotovo; podrazumijevalo se (kad smo uopće o tome razmišljali) da će buduće generacije također primati te darove. Ali nešto se promijenilo. Svjedoci smo pojave koju sam nazvao poremećaj pomanjkanja prirode. Taj termin ni na koji način ne predstavlja medicinsku dijagnozu, ali nam daje mogućí način razmišljanja o tom problemu i mogućnostima – za djecu ali i sve nas ostale.

Sam sam postao svjestan te promjene kasnih osamdesetih godina tijekom istraživanja za *Childhood's Future* (Budućnost djetinjstva), knjigu o novoj stvarnosti obiteljskog života. Razgovarao sam s gotovo tri tisuće djece i roditelja iz svih dijelova zemlje, gradskih, prigradskih i seoskih područja. U razredima i dnevnim sobama povremeno bi isplivala tema o odnosu djece s prirodom. Često pomislim na dirljivo iskreni komentar Paula, polaznika četvrtog razreda osnovne škole u San Diegu: „Više se volim igrati unutra, jer su sve utičnice ondje.“

U mnogim sam razredima čuo varijacije te izjave. Istina, velikom broju djece, priroda još uvijek nudi čuda. Ali mnogoj drugoj djeci se igra u prirodi čini tako... besmislenom. Neumjerenom. Tuđom. Neobičnom. Opasnom. Umjetnom.

„Svi samo gledaju,“ rekla je majka u Swarthmore, u Pennsylvaniji. „Postali smo sjedilačko društvo. Kada sam kao dijete odrastala u Detroitu, stalno bismo bili vani. Djeca koja bi ostajala u kući bila su čudna. Nismo imali široke, otvorene prostore, ali uvijek smo bili vani na ulicama – na praznim gradilištima, preskakali konop ili igrali nogomet ili škole. Igrali smo se vani čak i kao stariji.“

Drugi je roditelj iz Swarthmora dodao, „Još je nešto bilo drugačije kad smo bili mladi: naši *roditelji* su bili vani. Ne mislim da su išli u klubove zdravlja ili tako nešto, ali bili su izvan kuće, na verandi, razgovarali su sa susjedima. Što se tiče fizičke kondicije, današnja su djeca najjadniji naraštaj u povijesti SAD-a. Njihovi roditelji možda džogiraju okolo, ali djece nema.“

Takve opaske su neprestano ponavljali roditelji, bake i djedovi, stričevi, tetke, učitelji i ostali odrasli po cijeloj zemlji, čak i na mjestima gdje bih očekivao drugačiju situaciju. Primjerice, posjetio sam kvart srednje klase u predgrađu Overland Parka u Kansasu, nedaleko od kraja u kojem sam proveo svoje mladenačke godine. U proteklim desetljećima nestao je dobar dio šuma i polja, ali je ostalo dovoljno prirodnog krajolika koji bi u najmanju ruku omogućavao igre na otvorenom. Ovdje se djeca sigurno još uvijek igraju u prirodi? Ne baš često, reklo je nekoliko roditelja koji su se jedne večeri okupili u dnevnoj sobi da bi razgovarali o novom izgledu djetinjstva. Iako ih je nekolicina živjela u istom kvartu, ovo je bilo prvi put da su se neki od njih sreli.

„Kad su nam djeca bila u trećem ili četvrtom razredu, još uvijek je iza naše kuće bila mala poljana,“ rekla je jedna majka. „Djeca su se žalila da im je dosadno i ja sam rekla: 'Dosadno vam je? Hoću da odete tamo na livadu i provedete tamo dva sata. Zabavite se tamo nečim. 'Ajde, probajte makar jednom. Moglo bi vam se svidjeti.' Nevoljko su izašli na livadu. I nisu se vratili za dva sata – došli su mnogo kasnije. Pitala sam ih zašto i rekli su: 'Bilo je tako zabavno! Nismo niti sanjali

da bi moglo biti tako veselo!' Penjali su se na drveće; gledali uokolo; natjeravali se; igrali se kao što smo i mi običavali u mladosti. Tako sam i sljedeći dan rekla: 'Hajde dečki, dosađujete se – zašto ne biste opet na livadu?' A oni su uzvratili: 'Ma daj – već smo bili jednom.' Nisu bili voljni probati to ponovno.“

„Nisam siguran razumijem li potpuno to što kažete,“ reagirao je jedan otac. „Čini mi se da moje djevojčice vole gledati puni mjesec ili lijepi zalazak sunca ili cvijeće. Vole drveće kad počne listati – takve stvari.“

Druga majka u grupi odmahne glavom: „Svakako, zamjećuju sitnice,“ reče ona, „ali su rastrgana.“ Opisala je posljednju zgodu kad je sa svojom obitelji otišla na skijanje u Kolorado. „Bio je savršen, miran dan, djeca se skijaju niz planinu – i na glavi drže svoje *slušalice*. Ne mogu naprosto uživati u osluškivanju prirode i biti nasamo. Ne mogu se sami zabaviti. Moraju ponijeti nešto sa sobom.“

Tada je progovorio jedan tihi otac koji je odrastao na selu.

„Tamo gdje sam ja odrastao, čovjek je sasvim *prirodno* cijelo vrijeme bio na otvorenom,“ reče on. „Bez obzira u kojem pravcu krenuo, bio si vani – na uzoranom polju, ili šumi. Ili potoku. Ovdje nije tako. Overland Park je sada grad. Djeca nisu ništa izgubila, jer nikad to nisu ni imala. To o čemu govorimo ovdje je u stvari prijelaz koji je doživjela većina nas koji smo odrastali okruženi prirodom. Sada prirode naprosto više nema.“

Grupa je utihnula. Točno, velik dio te jednom divlje zemlje je isparceliran i urbaniziran – ali s prozora kuće u kojoj smo sjedili sam mogao vidjeti šumu. Priroda je još uvijek *bila* tamo vani. Ima je manje, ali ipak je bila ondje.

Sljedeći dan nakon razgovora s roditeljima u Overland Parku odvezao sam se preko granice Kansas-Missourija do osnovne škole Southwood u Raytownu u Missouriju, nedaleko od Kansas Citija. U Southwoodu sam pohađao osnovnu školu. Na moje iznenađenje iste njihaljke (ili je barem tako izgledalo) još uvijek su škripale iznad vrućeg asfalta, hodnici su još uvijek sjali od poda pokrivenog linoleumom;

iste, patuljaste drvene stolice, s urezanim inicijalima u crnoj, plavoj i crvenoj tinti stajale su u nepravilnim redovima.

Dok su učitelji okupljali učenike od drugih do petih razreda i pratili ih do učionice u kojoj sam čekao, odmatao sam svoj magnetofon, bacivši pogled kroz prozor na plavo-zelene obrise drveća, vjerojatno hrastova, javora, topola, oraha ili rogača. Njihove su se grane polagano njihale i povijale na proljetnom povjetarcu. Kako je često, dok sam bio dijete, upravo to drveće poticalo moja sanjarenja?

Sljedećih sat vremena pitao sam te mlade ljude o njihovu odnosu prema boravljenju na otvorenom. Navodili su neke od stvari koje su ih sprječavale da budu na otvorenom – nedostatak vremena, TV, uobičajeni krivci. Ali postojanje tih zapreka nije značilo da djeca nisu znatiželjna. Ustvari, ta djeca su govorila o prirodi s neobičnom mješavinom zbunjenosti, otuđenosti i čežnje – i povremenim omalovažavanjem. Sljedećih godina sam često slušao te tonove.

„Moji roditelji ne osjećaju da je sigurno da idem duboko u šumu,“ rekao je jedan dječak. „Jednostavno, ne smijem ići daleko. Moji roditelji su stalno zabrinuti za mene. Tako ja naprosto odem i obično im ne kažem kuda idem – a to ih izluđuje. A ja naprosto sjedim iza nekog drveta ili tako nešto, ili ležim u polju među zečevima.“

Jedan je dječak rekao da su računala važnija od prirode, jer je posao u računalima. Nekoliko ih je reklo da su prezaposleni da bi izlazili u prirodu. Ali jedna djevojčica iz petog razreda, u kariranoj haljini i vrlo ozbiljnog izraza lica, rekla mi je da kad odraste želi biti pjesnikinja.

„Kad sam u šumi,“ rekla je, „osjećam kao da sam u maminim cipelama.“

Ona je bila jedno od te izuzetne djece koja još uvijek provode vrijeme vani, nasamo. U njezinom slučaju, priroda je predstavljala ljepotu – i pribježište.

„Tamo je tako mirno i zrak tako prekrasno miriše. Odnosno, jest da je zagađen, ali ne toliko kao gradski zrak. Meni je u prirodi sasvim drugačije,“ rekla je. „Kad odeš u prirodu, nekako si slobodan. Imaš vrijeme za sebe. Ponekad izađem u prirodu kad sam ljutita – i onda se

jednostavno s tim mirom osjećam bolje. Mogu se kući vratiti sretna, a moja mama čak ni ne zna zašto.“

Zatim je opisala svoj posebni dio šume.

„Imala sam jedno mjesto. S jedne strane je bio veliki vodopad i rječica. Ondje bih iskopala veliku jamu i ponekad bih donijela šator ili pokrivač i naprosto ležala u toj jami i gledala prema gore, drveće i nebo. Ponekad bih i zaspala. Osjećala bih se slobodnom; to je nekako bilo moje mjesto i mogla sam činiti što god sam htjela i nitko me ne bi mogao spriječiti. Običavala sam odlaziti tamo skoro svaki dan.“

Tada se lice mlade pjesnikinje zacrvenilo. Glas joj je postao prigušen.

„A onda su odjednom posjekli šumu. Kao da su odrezali dio mene.“

Postupno sam shvatio složenost situacije koju su opisivali dječak koji je bio skloniji električnim utičnicama i pjesnikinja koja je izgubila svoje posebno mjesto u šumi. A shvatio sam i ovo: roditelji, učitelji i drugi odrasli, ustanove – sama kultura – mogu djeci o blagodatima prirode reći jedno, ali ima toliko toga u našem ponašanju i porukama – posebno onima koje isporučujemo a da ih sami ne možemo čuti – što govori drugačije.

A djeca dobro čuju.

2. Treća granica

Granica je otišla. Umrla je u čizmama.

- M. R. Montgomery

NA MOJOJ POLICI s knjigama nalazi se primjerak knjige *Shelters, Shacks and Shanties* (Skloništa, daščare i brvnare) koju je 1915. napisao Daniel C. Beard, građevinski inženjer koji je prešao u umjetnike, a najbolje je poznat kao jedan od utemeljitelja američkih izviđača. Tijekom pola stoljeća pisao je i ilustrirao niz knjiga o bavljenju na otvorenom. *Shelters, Shacks and Shanties* mi je bila jedna od omiljenih knjiga posebno stoga što je svojim crtežima tintom Beard sažeo vrijeme kad je doživljaj prirode u mladeži bio neodvojiv od romantičkog viđenja *američke granice*.

Kad bi takvu knjigu danas ponovno izdali smatrali bi je u najmanju ruku staromodnom i politički nekorektnom. Njezina ciljana publika bili su dječaci. Taj je žanr, čini se, dao naslutiti da nijedan dječak koji drži do sebe ne može uživati u prirodi a da ne obara što je moguće više drveća. Ali ono što stvarno definira te knjige i doba koje predstavljaju jest neupitno uvjerenje da biti u prirodi znači *činiti* nešto, uz izravnu uključenost – a ne biti tek promatrač.

„Manji dječaci mogu izgraditi jednostavnija skloništa, a stariji mogu izgraditi složenija,“ pisao je Beard u predgovoru knjige *Shelters, Shacks and Shanties*. „Čitatelj, ako želi, može početi s daščarama i onda preći na gradnju brvnara; tako će ići stopama povijesti ljudske rase, jer sve otkada su naši šumski preci s vještinom rukovanja hitali

kroz krošnje šuma prije ledenog doba i među granama gradili zaklone slične gnijezdima, ljudi su gradili privremena utočišta.“ On nastavlja opisujući riječima i crtežima kako dječak može sagraditi četrdeset tipova zaklona, uključujući kućicu na drvetu, šator od kore drveta, pionirsku i izviđačku kućicu. Opisuje „kako napraviti dabrovu kućicu od rogožine“ i „kućicu od busenja na livadi.“ Poučava „kako kalati trupce, praviti pukotine, procjepce ili daske“ i kako izrađivati kuću od kolaca, skrivene brave i podzemne tvrđave te izazovno, „kako napraviti skrivenu brvnaru unutar suvremene kuće.“

Današnji čitatelj bi vjerojatno bio impresioniran potrebnom razinom domišljatosti i vještine i također riskantnošću pojedinih konstrukcija. U slučaju zemunica Beard nalaže oprez. Priznaje da tijekom izgradnje takvih špilja „uvijek postoji ozbiljna opasnost da se krov uruši i uguši mladog entuzijasta, ali pravilno izgrađena zemunica potpuno je sigurna od takvih nesreća.“

Volim Beardove knjige zbog njihove čarobnosti, doba kojeg ocrta-vaju i izgubljenih umijeća koja opisuju. Kao dječak sam gradio osnovne verzije tih skloništa, daščara i brvnara – uključujući podzemne tvrđave u kukuruzištu i složene kućice na drvetu s tajnim ulazima i pogledom na ono što sam zamišljao da je granica koja se prostirala od ulice Rarlston pa preko ruba poznatog svijeta predgrađa.

Zatvaranje jedne granice, otvaranje druge

U rasponu od jednog stoljeća američki je doživljaj prirode – koji je kulturno utjecao na čitav svijet – išao od izravnog iskorištavanja preko romantične privrženosti do elektroničke otuđenosti. Amerikanci nisu prešli jednu granicu nego tri. *Treća granica* – ta s kojom se danas suočava mladež – u svakom je smislu jednaka upuštanju u nepoznato kakvo je i Daniel Beard doživio u svoje vrijeme.

Prelazak i važnost *prve granice* opisan je 1893., tijekom svjetske Kolumbovske izložbe u Čikagu – proslave 400. obljetnice Kolumbova dolaska u Ameriku. Tada je na sastanku Američke povijesne udruge u Čikagu na univerzitetu Wisconsin povjesničar Frederick Jackson Tur-

ner predstavio svoju „tezu granice“. Tvrдио je da „postojanje područja slobodne zemlje, njezino neprestano povlačenje i napredovanje američkih naselja prema zapadu“ objašnjava razvoj američke nacije, povijest i karakter. Povezao je te izjave s rezultatima američkog popisa stanovništva 1890. koji je pokazao nestajanje vanjske linije *američke granice* – „zatvaranje granice“. Iste godine je glavni nadzornik popisa objavio kraj doba „slobodne zemlje“ – to jest, zemlje koju je država dodjeljivala doseljenicima za obrađivanje.

Slabo zapažena u to vrijeme, Jacksonova teza se s vremenom počela smatrati najvažnijim iskazom u američkoj povijesti. Jackson je tvrdio da se svaka američka generacija „kroza stalno pomicanje granične crte“ vraćala „u primitivno stanje“. Opisao je tu *granicu* kao „stjecište divljaštva i civilizacije“. Osnovne crte američke kulture, rekao je, mogu se povezati s utjecajem te *granice*, uključujući „tu sirovost i snagu u kombinaciji s prodornošću i gramžljivošću; tu praktičnu mentalnu inventivnost, lako iznalaženje rješenja; to majstorsko razumijevanje materijalnog... tu nemirnu, izazovnu energiju; taj napadni individualizam.“ Povjesničari još uvijek raspravljaju o Turnerovoj tezi. Mnogi, ako ne i većina, odbacili su *granicu*, kako ju je Turner shvaćao, kao ključ za razumijevanje američke povijesti i osjetljivosti. Imigracija, industrijska revolucija, Građanski rat – sve je to imalo duboki formativni utjecaj na našu kulturu. Sam Turner je kasnije revidirao svoju teoriju da bi uključila događaje koju su bili nalik *granici* – primjerice, otkrivanje nafte devedesetih godina XIX. stoljeća.

Svejedno, od Teddy Roosevelta, (1858-1919, američki političar i 26. predsjednik SAD-a, op. prev.) do Edwarda Abbeya (1927-1989, američki pisac i esejist poznat po zagovaranju zaštite okoliša, op. prev.) Amerikanci su nastavljali razmišljati o sebi kao o istraživačima *granica*. Godine 1905, prilikom inauguracije predsjednika Roosevelta, Avenijom Pensilvanija jahali su kauboji, prošla je smotra Sedme konjičke brigade, a proslavi su se pridružili i američki Indijanci – uključujući i nekoć strašnoga Geronima. Ta parada je ustvari najavila dolazak *druge granice*, koja je gotovo čitavo stoljeće postojala uglavnom u imaginaciji. Druga je *granica* postojala u Beardovim riječima i

crtežima i na obiteljskim imanjima koja su se, iako već brojčano smanjena, nastavljala kao važna odrednica američke kulture. Naročito u prvim desetljećima XX. stoljeća, *druga granica* je također postojala u urbanoj Americi i svjedočila podizanju velikih gradskih parkova. *Druga granica* je također bila vrijeme predgrađa, kad su dječaci još uvijek zamišljali da su drvosječe ili izviđači, a djevojčice su još uvijek priželjkivale da žive u kućicama u preriji – i ponekad gradile bolje utvrde od dječaka.

Ako su *prvu granicu* istraživali osvajački nastrojeni Lewis i Clark (američki pioniri 1804-1806, op. prev.), drugu je *granicu* romantizirao Teddy Roosevelt. Ako je pravi Davy Crockett bio simbol prve, druga je dosegla svoj vrhunac s Disneyjevim filmovima o Crockettu. Ako je *prva granica* bila doba borbe, druga je *granica* bila period žetve i slavlja. Ona je donijela novu politiku očuvanja i uranjanja Amerikanaca u odomaćena i romantizirana polja i rijeke i šume oko njih.

Turnerova je izjava 1893. našla svoj ekvivalent 1993. Njegova se tvrdnja temeljila na rezultatima popisa stanovništva iz 1890; nova demarkacijska crta bila je povučena popisom 1990. godine. Na neobičan način, stotinu godina nakon što su Turner i američki Ured za popis stanovništva objavili kraj onoga što smo obično smatrali *američkom granicom*, taj ured je objavio izvještaj koji je označio smrt *druge granice* i rođenje treće. Te je godine kao što je *Washington Post* izvijestio u članku „Simbol zamašne nacionalne preobrazbe“, federalna Vlada prekinula svoje dugogodišnje praćenje seoskog stanovništva. Seosko stanovništvo se toliko smanjilo – od 40 posto kućanstva u SAD-a 1900. godine do tek 1,9 posto 1990. – da je istraživanje seoskog stanovništva postalo bespredmetno. Izvještaj iz 1993. zacijelo je bio isto toliko važan kao i podaci popisa koji su doveli do Turnerova posmrtnoga govora o *granici*.

„Ako se korjenite promjene mogu zabilježiti u naizgled beznačajnim mjerilima, odluka da se okonča taj godišnji izvještaj je jedno od njih,“ izvijestio je časopis *Post*.

Ta nova, simbolična demarkacijska linija daje naslutiti da je naraštaj rođen između 1946. i 1964. – možda posljednji naraštaj Amerikanaca

koji je imao blizak, intiman odnos sa zemljom i vodom. Mnogi od nas koji smo sada u četrdesetima ili stariji tada smo poznavali seoska imanja ili šume kao rubove predgrađa i imali rodbinu na selu. Čak i ako smo živjeli u središtu grada, vjerojatno smo imali bake i djedove ili drugu stariju rodbinu koji su se bavili poljodjelstvom ili su onedavno pristigli sa seoskih imanja tijekom migracije u gradove u prvoj polovici XX. stoljeća. Za današnju mladež, ta bliska i kulturna povezanost s poljodjelstvom nestaje, označavajući time kraj *druge granice*.

Treću granicu nastanjuju današnja djeca.

Značajke treće granice

Treća granica oblikuje opažanje prirode, sadašnje i mnogih narednih naraštaja na način koji ni Turner ni Beard nisu mogli ni zamisliti.

Nepotpuno oblikovana i istražena, ta nova *granica* je ocrtana s barem pet tendencija: odcjepljenje javnog i osobnog razmišljanja od izvora hrane; sve tanja crta između strojeva, ljudi i drugih životinja; sve više intelektualno (za razliku od osjećajnog, op. prev.) razumijevanje našeg odnosa s drugim životinjama; naježda divljih životinja u gradove (iako dizajneri gradskih i prigradskih četvrti zamjenjuju divljinu sintetičkom prirodom); i pojava nove vrste prigradskih oblika. Većina značajki *treće granice* može se pronaći i u drugim tehnološki naprednim zemljama, ali su te promjene posebno očite u Sjedinjenim Američkim Državama (makar zbog velikog kontrasta s našom osobnom predodžbom *granice*). Na prvi pogled, čini se da se te značajke logički ne uklapaju u cjelinu, ali doba revolucije je rijetko kada logično ili pravocrtno.

U trećoj se *granici* Beardovi romantični prikazi djece u prirodi čine jednako staromodnima kao i prikazi Vitezova okruglog stola u XIX. stoljeću. U trećoj su *granici* heroji koji su nekada povezivani s prirodom, već beznačajni; stvarni Davy Crockett koji je simbolizirao *prvu granicu*, pa čak i Davy Crockett Walta Disneyja iz doba *druge granice* posve su nestali i gotovo su zaboravljeni. Naraštaj koji je ostario noseći

jakne od jelenje kože i bakine haljine sada podiže novi naraštaj kojemu je sva moda – piercing, tatoo i ostalo – gradska.

● *Za mladež, hrana je s Venere; poljodjelstvo je s Marsa*

Moj prijatelj Nick Raven, koji živi u Puerta de Luna, u Novom Meksiku, bio je nekoliko godina farmer prije nego što je postao stolar, a zatim učitelj u zatvoru u Novom Meksiku. Nick i ja smo godinama odlazili na pecanje, ali smo jako različiti ljudi. Ja bih ga opisao kao samouvjerenog oca XIX. stoljeća, dok sam ja tata XXI. stoljeća, pun dvojba. Nick je uvjeren da ribu treba uhvatiti i pojesti, a ja vjerujem da ribu treba uhvatiti i u većini slučajeva samo pustiti. Nick je uvjeren da je nasilje neizbježno, da nas patnja pročišćava te da otac mora svoju djecu podučiti grubosti života, izlažući ih tim grubostima. Ja vjerujem da je moj posao roditelja da zaštitim svoje sinove od sirovosti svijeta što je moguće duže.

U jednoj svojoj prijašnjoj knjizi, *The Web of Life* (Mreža života), opisao sam odnos koji su Nick i njegova djeca imala prema životinjama i hrani:

Dok su Nickova djeca još bila mala, živjeli su obiteljski na svom seoskom imanju na kraju zemljane ceste u dolini topola i nepečene cigle i ljute paprike. Njegova je kći jednog dana došla kući i našla svoju omiljenu kozu (ne kućnog mezimca, nego kozu koja ju je slijedila uokolo), oguljenu, izvađene utrobe i obješenu u štali. To je bilo doba kad su Nickovoj obitelji nedostajale cipele, a meso koje su jeli bilo je ono što bi Nick zaklao ili ustrijelio. Za njegovu kćer je to bio strašan trenutak.

Nick tvrdi da nimalo ne žali zbog događaja, ali još uvijek priča o njemu. Kaže da joj je to bilo bolno, ali od onda je znala i znat će za cijeli život otkuda dolazi meso koje jede i da meso nije otpočетка omotano plastikom. To nije iskustvo kakvo bih htio dati svojoj djeci, ali moj je život bio drugačiji.

Malo nas je koji nismo doživjeli siroviji doživljaj uzgajanja hrane. Međutim, većina mladih ljudi nema u sjećanju takvoga sličnog isku-

stva. Sve više mladih ljudi su vegetarijanci ili kupuju hranu iz dućana sa zdravom hranom, ali ih je malo koji uzgajaju vlastitu hranu – posebno ako je riječ o životinjama. U manje od pola stoljeća, kultura se pomaknula iz vremena kad su krajolikom dominirala mala seoska imanja – kad je dominiralo Nickovo razumijevanje hrane – do prijelaznog vremena kad su obiteljski povrtnjaci u predgrađima predstavljali tek malo više od rasonode, do današnjeg doba vakuumske pakiranja laboratorijski proizvedene hrane. S jedne strane, mladi ljudi su svjesniji podrijetla onoga što jedu. Pokret za prava životinja ih je primjerice podučio o uvjetima u farmama za uzgoj peradi. Vjerojatno nije slučajno da sve više srednjoškolaca i studenata prihvaća vegetarijanski način prehrane. Te spoznaje, međutim, nužno ne znače da su mladi osobno uključeni u podrijetlo svoje hrane.

● *Kraj bioloških odrednica. Jesmo li miševi ili ljudi? Ili oboje?*

Mladi odrastaju u vremenu bez bioloških odrednica. Čak je i sama definicija života stvar gledišta.

Jednog jutra 1997. ljudi širom svijeta su u novinama mogli vidjeti neobičnu fotografiju živog, bezdlakog miša s nečim što je izgledalo kao ljudsko uho koje raste na njegovim leđima. To stvorenje je bilo djelo istraživačkog tima s univerziteta Massachusetts i Tehnološkog instituta u Massachusettsu, koji su unijeli stanice ljudske hrskavice u kalup od biorazgradivog poliestera nalik na uho i usadili ga na mišja leđa. Kalup je hranio zamjensko uho.

Ondonda je naslov za naslovom objavljivao neku mogućnost stapanja strojeva, ljudi i drugih životinja. Prema Međunarodnom centru za tehnološka istraživanja, neprofitnoj, nepristranoj organizaciji koja ocjenjuje utjecaj tehnologije na društvo, javnost tijekom dva desetljeća nije shvaćala implikacije toga. Ljudski geni, uključujući gene za ljudski rast i živce – bili su uneseni u štakore, miševe i primat da bi se stvorila bića zvana himere (prema starogrčkoj mitologiji o čudovištu sastavljenom od dijelova različitih životinja, op. prev.). Ta su nova stvorenja trebala ponajprije služiti za medicinska istraživanja, ali su neki znan-